

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ABSTRACT: The excavation of the theatre of the city Aigai (Vergina) apparently supports the idea that this open installation had been part of a common building programme on the western side of the ancient city with the palace. The excavation data indicate a foundation chronology in the second half of the 4th century BC; a dating that is linked with the final events in the reign — and ultimately the murder — of Philip II (Diod. Sic. XVI 91-93). The “political” content of the theatrical works in the 5th century BC expanded dynamically in the following century and was nearly changed so that the theatrical event transformed in the Hellenistic times into a component of political practices and affairs. Both the theatrical event and the corresponding constructed space constitute by now not only the expression of a long-lasting common artistic tradition since the 4th century BC but also a powerful means to promote the contemporary political reality. The reasons should be apparently sought on many levels, like for example the distribution and popularity of the theatrical plays as well as the needs of political formations such as the *koina* of various cities.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ στην αρχαία Μακεδονία οι περισσότερες μαρτυρίες — κυρίως φιλολογικές — είναι λιγόλογες ή έμμεσες, ενώ η εικόνα θα μπορούσε ως τις ημέρες μας να συμπληρωθεί με την γραπτή παράδοση για την θρησκευτική ζωή και τη λατρεία στο βόρειο ελληνικό χώρο. Τα αρχαιολογικά μνημεία και τα ανάλογα κινητά ευρήματα, υπήρξαν έως τα μέσα του 20ού αι. μάλλον ολιγάριθμα, ο αριθμός τους όμως αυξήθηκε δραστικά στο β' μισό του ίδιου αιώνα με χαρακτηριστικά και σημαντικά νέα παραδείγματα, έτσι ώστε σήμερα να δημιουργείται δυνητικά ένα μεγαλύτερο ερευνητικό κεφάλαιο, ένα σαφές ενδιαφέρον για την διεύρυνση του αρχαίου ελληνικού θεάτρου στις βόρειες

* Αφετηρία του παρόντος κειμένου υπήρξε ομιλία της συγγραφέως το 2017 με το ίδιο θέμα στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών με μεγαλύτερη ανάπτυξη των απόψεων και γενικά του αναγκαίου υλικού.

ελληνικές χώρες, εκτός Αττικής.¹ Τα νέα μνημεία, τα οποία φαίνεται ότι έμμεσα συνδέονται με την βαθμιαία ανάπτυξη των πόλεων στον βόρειο ελληνικό χώρο και ιδιαιτέρως στο βασίλειο της Μακεδονίας, τεκμηριώνουν τα νέα γνωρίσματα της πολιτικής και πολιτισμικής ζωής της, όπως αυτή διαμορφώνεται πλέον στους ύστερους κλασικούς χρόνους και εξής. Στο πλαίσιο της σύντομης αυτής έκθεσης για το θέμα του θεάτρου στην αρχαία Μακεδονία αναδεικνύονται σχεδόν ως αντιπροσωπευτικά ορόσημα δύο σημαντικές γραπτές μαρτυρίες γεγονότων και η ανεύρεση ενός αρχαίου θεάτρου: Στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., πιθανότατα το 408/7 π.Χ., ο τραγικός ποιητής Ευριπίδης (480-406 π.Χ.) ταξίδεψε στη Μακεδονία, καλεσμένος του βασιλιά Αρχέλαου (413-399 π.Χ.), και εκεί πέρασε τα τελευταία δύο χρόνια της ζωής του.² Σύμφωνα πάντοτε με την φιλολογική παράδοση, ο Αθηναίος τραγικός έγραψε κατά την διάρκεια της παραμονής του στη Μακεδονία τα τελευταία του έργα, μεταξύ των οποίων το πλέον γνωστό είναι οι *Βάκχαι* και πιθανώς ο μη σωζόμενος *Αρχέλαος*, προφανώς προς τιμήν του ηγεμόνα που τον φιλοξενούσε.³ Η παρουσία του αθηναίου τραγικού στην βασιλική αυλή τα Μακεδονίας βεβαίως δεν αιφνιδιάζει, αφού μπορεί σαφώς να ενταχθεί στη σύγχρονη πολιτική και πολιτισμική εικόνα της εποχής τόσο στην Αθήνα αλλά και στην Μακεδονία με την αξιοπρόσεκτη πολιτική του βασιλιά της Αρχέλαου,

1. Η παλιότερη αναφορά της βιβλιογραφίας στο θέμα υπήρξε ολιγόλογη και περιστασιακή, συνήθως στο πλαίσιο της ιστορίας του βασιλείου της Μακεδονίας ή της ιστορίας της αρχαίας γραμματείας. Για τις νεότερες αναφορές σχετικά με το θέμα του θεάτρου στην αρχαία Μακεδονία με αφορμή αρχαιολογικά μνημεία ή την ειδικότερη έρευνα βλ. Giannou (2016)· Adam-Veleni (2016)· Moloney (2014)· Αδάμ-Βελένη (2012)· Αδάμ-Βελένη (2010)· Drougou (1997)· Δρούγου (2017).
2. Πλούτ. *Ηθικά* 177Α· Αθήν. 8, 345D· Αιλιαν. *Ποικ. ιστ.* 13, 4· *Βίος Ευριπίδου* 2. Πρβλ. Giannou (2016) 398-40. Για τη ζωή και το έργο του Ευριπίδη βλ. τη συλλογή των μαρτυριών στην έκδοση των ευριπιδικών αποσπασμάτων από τον R. Kannicht (*Tragicorum Graecorum Fragmenta*, V 1, 45 κε.)· Lesky (1989) 9 κε.· βλ. επίσης Moloney (2014) 234-240 (με διαφορετική άποψη για την τελική εκτίμηση εκ μέρους της υπογράφουσας)· Lefkowitz (1979) 209-210. Για τις αναφορές στο θέατρο των Αιγών σε σχέση πάντοτε με την δολοφονία του Φιλίππου βλ. σημ. 7.
3. Το έργο (βλ. τα σωζόμενα αποσπάσματα στον Kannicht, *TrGF* 5.1, σ. 313-31) αποτελεί μέρος μιας τριλογίας που περιλάμβανε επίσης τα έργα *Τήμενος* και *Τημενίδαι*, χαμένα σήμερα έργα, τα οποία δεν γνωρίζουμε αν αξιόθηκε να δει να παίζονται στο θέατρο, βλ. Kannicht, *TrGF* V 1, σ. 314. Στα έργα της όψιμης περιόδου του ποιητή προσγράφεται και το έργο *Ιφιγένεια η εν Αυλίδι*, το οποίο επίσης δεν παρουσιάστηκε όσο ζούσε. Πιθανώς η ξεχωριστή για το θέμα της τραγωδία *Βάκχαι* παρουσιάστηκε από τον γιο του ποιητή έναν χρόνο μετά τον τραγικό θάνατό του. Συχνά στις ημέρες μας εμφανίζονται απόψεις για τη θέση ή την πόλη του βασιλείου της Μακεδονίας όπου για πρώτη φορά παρουσιάστηκαν τα έργα του Ευριπίδη ή αργότερα, χωρίς την απαραίτητη τεκμηρίωση ή έστω επιφύλαξη.

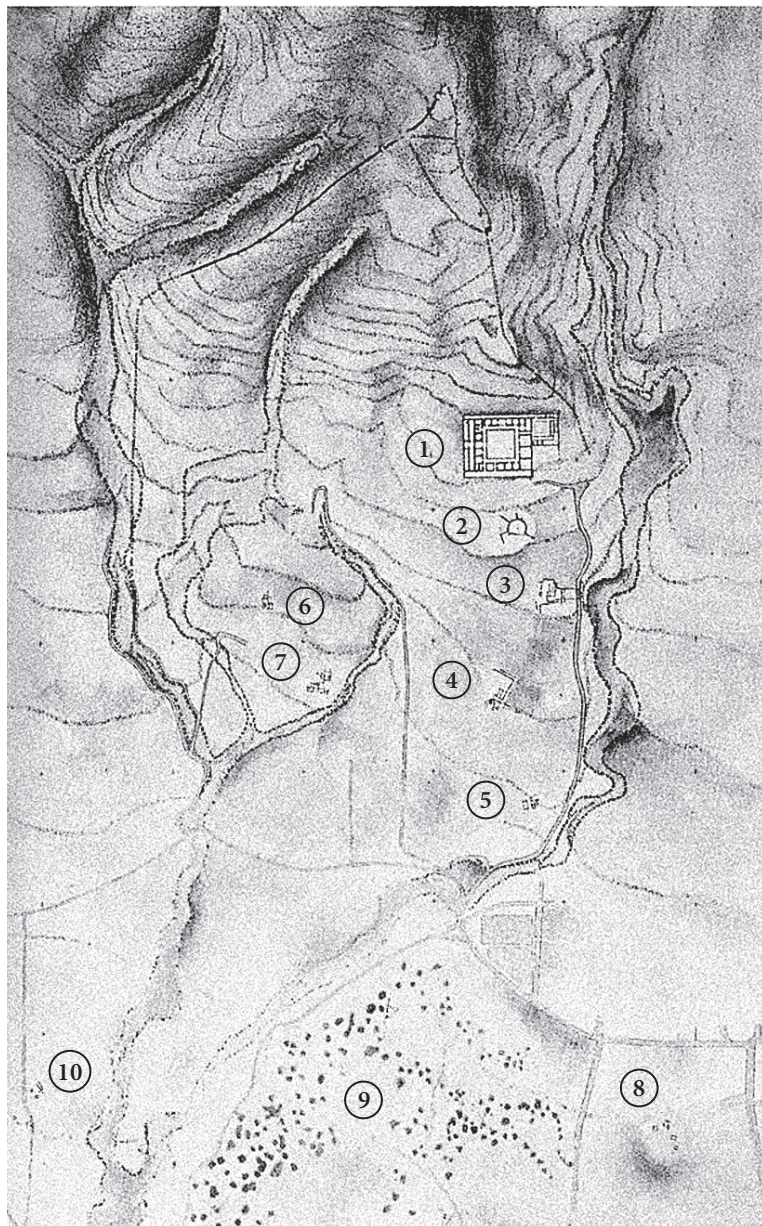
σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες. Το βασίλειο της Μακεδονίας προκαλεί το ενδιαφέρον πολλών σημαντικών ανθρώπων της εποχής, αυτής και εμφανίζονται να συνδέονται με την βασιλική αυλή. Ξεχωριστή πολιτική προσωπικότητα ο Αρχέλαος, παράλληλα με το σπουδαίο πολιτικό και οργανωτικό έργο του στη χώρα, συγκεντρώνει στην αυλή του και στην νέα πρωτεύουσα του, την Πέλλα, σημαντικούς καλλιτέχνες, όπως λ.χ. τον ζωγράφο Ζεύξι, τους ποιητές Χοιρίλο από την Σάμο και Τιμόθεο από την Μίλητο, τον Αθηναίο Αγάθωνα και πολλούς άλλους ακόμη πνευματικούς ανθρώπους. Καθιερώνει στο Δίον, στο θρησκευτικό κέντρο των Μακεδόνων στους πρόποδες του Ολύμπου, σκηνηικούς αγώνες και πανήγυριν προς τιμήν του Διός και των Ολυμπίων Μουσών, πράξεις που κατά μια έννοια ‘περιγράφουν’ την χαρακτηριστική πολιτισμική ζωή και δραστηριότητα κατά τους χρόνους του απερχόμενου 5ου προχριστιανικού αιώνα. Είναι φανερό ότι το έργο του Μακεδόνα ηγεμόνα συμβάλλει δυναμικά πλέον στην πρόδηλη ανάπτυξη του μακεδονικού βασιλείου, η οποία άλλωστε είχε αρχίσει να αναδιπλώνεται ήδη κατά την διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. Στη διάρκεια της παρουσίας του στην Μακεδονία, ο Ευριπίδης τιμήθηκε, ιδιαιτέρως όμως μετά τον θάνατο του με λαμπρή ταφή στη χώρα, όπως άλλωστε αργότερα και στην Αθήνα⁴.

Αιώνες μετά και έως τους τελευταίους ελληνιστικούς χρόνους, ακόμη και όταν το βασίλειο της Μακεδονίας παύει να υφίσταται, εντυπωσιάζει η επίδραση του έργου του Αθηναίου τραγικού, όπως ακριβώς και άλλων παλιών δραματικών ποιητών ακόμη και στην σύγχρονη καθημερινότητα και ‘βιοτεχνικά’ έργα Χαρακτηριστική είναι λ.χ. η κατηγορία των πήλινων όψιμων ελληνιστικών ανάγλυφων σκύφων με διηγηματικές παραστάσεις όπου απεικονίζονται σκηνές και αναγράφονται τίτλοι ή στίχοι από περίφημα δραματικά ή επικά έργα του παρελθόντος.⁵

Το δεύτερο ιστορικό επεισόδιο, το οποίο σύμφωνα με τις πηγές συνδέεται έμμεσα με το θέατρο στο βασίλειο της Μακεδονίας αναφέρεται

4. Βλ. παραπάνω σημ. 2. Στους πολύ γνωστούς αυτούς καλλιτέχνες, που δραστηριοποιούνται στην αυλή του μακεδόνα βασιλιά Αρχέλαου, που δραστηριοποιούνται στην αυλή του μακεδόνα βασιλιά Αρχέλαου, πρέπει να προστεθούν και άλλοι περισσότεροι με την έννοια ενός γενικευμένου φαινομένου κατά το τέλος του 5ου αι. π.Χ. όπως ο Κρατέυας, ο Αρριβαίος κ.ά., που αναφέρονται από τις γραπτές πηγές. Για το έργο του Αρχέλαου βλ. Giannou (2016) 37-42 (κυρίως 41-42). Επίσης, Αδάμ-Βελένη (2010) 33-35, 41.

5. Για τους ομηρικούς σκύφους (ή “γραμματικά εκπώματα”), βλ. U. Sinn, *Die homerischen Becher*, (AM 7 Beih.) Berlin 1979· I. Αχαμάτης, *Πήλινες μήτρες αργείων από την Πέλλα*, Αθήνα 1993· Μ. Νασσιούλα, *Ποτήριον γραμματικών* (Θεσσαλονίκη, αδημ. διδακτορική διατριβή 2013).

Εικ. 1α. Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας πόλης των Αιγών, Βεργίνα-Αιγαί.

1. Το ανάκτορο — 2. Το θέατρο — 3. Το ιερό της Εύκλειας-Αγορά — 4. Ο τομέας αγρού “Εφραιμίδη” — 5. Ο τάφος του “Ρωμαίου” — 6. Ο τομέας αγρού “Τσιρέλα” — 7. Το Μητρών — 8. Η Μεγάλη Τούμπα — 9. Το νεκροταφείο των τύμβων — 10. Οι τάφοι “Μπέλλα” και “Heuzezy”.

στο τραγικό γεγονός της δολοφονίας του Φιλίππου Β', ένα γεγονός κρίσιμο για την ιστορία του μακεδονικού βασιλείου, αλλά και σχεδόν συμβολικό για την εποχή του και τη χώρα όπου συμβαίνει. Ο ιστορικός Διόδωρος Σικελιώτης (80-20 π.Χ.) περιγράφει τα γεγονότα στο 16ο βιβλίο της *Ιστορικής Βιβλιοθήκης* του με ανάγλυφο τρόπο και με πολλές λεπτομέρειες⁶: Τα δραματικά γεγονότα διαδραματίστηκαν το καλοκαίρι του 336 π.Χ. στο θέατρο των Αιγών, της παλιάς πρωτεύουσας του βασιλείου και κοιτίδας της οικογένειας των Τημενιδών (Εικ. 1α). Όπως είναι γνωστό, προηγουμένως ο Φίλιππος έχει ήδη κυριαρχήσει στις ελληνικές πόλεις και στους γειτονικούς προς τη Μακεδονία λαούς, και αυτή την πραγματικότητα της κυριαρχίας και της δύναμής του θα ήθελε ο ίδιος να προβάλει στους συγκεντρωμένους συμμάχους και εχθρούς του, καθώς μάλιστα προετοιμαζόταν για την εκστρατεία στην Ασία. Η περιγραφή του αρχαίου ιστορικού είναι εντυπωσιακή, σχεδόν λογοτεχνική και "θεατρική", καθώς αποδίδει με έμφαση την ισχύ του ηγεμόνα και την λαμπρότητα της τελετής. Μπροστά στο μεγάλο πλήθος των προσκεκλημένων αντιπροσώπων των νότιων ελληνικών πόλεων, Μακεδόνων ευγενών και άλλων καλεσμένων πραγματοποιείται στο θέατρο των Αιγών μια λαμπρή τελετή για τους γάμους της κόρης του Μακεδόνα βασιλιά με τον Αλέξανδρο της Ηπείρου. Ηθοποιοί και ποιητές, όπως ο περίφημος Θεσσαλός και ο Νεοπτόλεμος, παίρνουν μέρος στις τελετές με τα έργα τους. Όμως στη διάρκεια της λαμπρής αυτής τελετής στο θέατρο δολοφονείται ο Φίλιππος από τον Πausανία, ένα μέλος της φρουράς του.⁷ Η δολοφονία του βασιλιά σχεδόν κλείνει στην πραγματικότητα τον μεγάλο κύκλο ανάπτυξης και εξέλιξης του βασιλείου της Μακεδονίας που από τους χρόνους του Αλέξανδρου Α' έως τους χρόνους του Φιλίππου και του Αλέξανδρου Γ' διαγράφει μια ανοδική πορεία με μεγάλες συνέπειες για τον ελληνικό-ελληνιστικό κόσμο.⁸

-
6. Διόδ. Σικελ. XVI 91, 9-93 (πρβλ. Αθήν. 8.347)· Hammond, Griffith (1979) 675-686· J. R. Ellis, "The Assassination of Philip II", στο *Ancient Macedonian Studies in Honor of Ch. F. Edson*, Thessaloniki 1981, 99-137. Πρβλ. I. Worthington, *Philip II of Macedonia*, Yale 2008, 181-186 (αξιοπρόσεκτη έκθεση των γεγονότων της δολοφονίας με μη αποδεκτή όμως την ερμηνεία και την χρονολόγηση των τάφων της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας).
 7. Βλ. σημ. 6 και το κείμενο του Διόδωρου και την γιορτή του γάμου της κόρης του Φιλίππου Β' στο θέατρο των Αιγών, Giannou (2016) 41· Δρούγου (2017) 38-39.
 8. Μόνο ενδεικτικά, δεδομένου ότι η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια, Hammond, Griffith (1979), Part two (G.T. Griffith)· N. Hammond, *Το θάυμα που δημιούργησε η Μακεδονία*, μετ. Φ. Κ. Βώρος, Αθήνα 1995.

Τα δυο ιστορικά γεγονότα, που απέχουν μεταξύ τους περίπου ογδόντα χρόνια, αποκτούν συμβολική σημασία. Τα χρόνια αυτά αποδεικνύονται πολύ σημαντικά τόσο ως προς την εντυπωσιακή ανάδειξη και επικράτηση του βασιλείου της Μακεδονίας στον ελληνικό κόσμο και την πολιτική σκηνή του όσο όμως και για το ίδιο το θέατρο, είτε ως διακριτή αρχιτεκτονική μορφή είτε ως ένα θεμελιώδες γεγονός της καλλιτεχνικής και πολιτικής ζωής του 4ου αι. π.Χ.: Οι σκηνικοί και οι μουσικοί αγώνες του Αρχέλαου στο Δίον, και στη συνέχεια στη διάρκεια του 4ου αι., η παρουσία πλειάδας καλλιτεχνών, ποιητών, ηθοποιών και μουσικών, αλλά και εικαστικών στη Μακεδονία, δημιουργούν νέα για τον ελληνικό κόσμο εικόνα.⁹ Παρά τη μεγάλη καταστροφή του πελοποννησιακού πολέμου η πόλη της Αθήνας κρατά ακόμη σε πολλά ζητήματα τον πρωταγωνιστικό ρόλο: ως προς το θεατρικό οικοδόμημα στην Αθήνα συντελείται βαθμιαία η μεταφορά της παλιότερης ξύλινης θεατρικής εγκατάστασης του 5ου αι. στον λίθο, και παγιώνεται πλέον η αρχιτεκτονική του, αυτή, η οποία θα υιοθετηθεί από ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο¹⁰ και θα εξυπηρετήσει ποικίλες θεατρικές αλλά και πολιτικές δραστηριότητες. Οι πόλεις αλλά και οι πολιτικές ενώσεις των Κοινών καθώς επίσης τα Ιερά αποκτούν χώρους συνάθροισης και θέασης. Μέσα στους χώρους αυτούς η μεγάλη δραματική παραγωγή του 5ου αι. αλλά και η νεότερη περνά στους επόμενους αιώνες μαζί με την αιχμηρή κωμωδία, αλλά και άλλους ποικίλους σκηνικούς “αγώνες” των ελληνιστικών χρόνων¹¹. Ήδη στη διάρκεια του 4ου προχριστιανικού αιώνα ο θεατρικός κόσμος φαίνεται να αποκτά εμφανέστερη σχέση με την σύγχρονη πολιτική ζωή αλλά και με τους ηγεμόνες. Οι πληροφορίες, λ.χ., για πολλούς σπουδαίους ηθοποιούς και δραματικούς ποιητές που έδρασαν στην αυλή του Μακεδόνα βασιλιά και μάλιστα όχι μόνο σε καλλιτεχνικούς ρόλους (αφού αρκετοί ακολούθησαν τον Αλέξανδρο στην εκστρατεία του στην Ανατολή) συμπληρώνουν την νέα εικόνα, που φαίνεται να διαπερνά την κοινωνική και πολιτική ζωή της εποχής.¹² Η αρχαιολογική σκαπάνη με την αποκάλυψη νέων θεά-

9. Βλ. παραπάνω σημ. 2, 3, 4.

10. M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*, Princeton 1961· W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, London ²1975, 207-211, 244-249· E. Simon, *Das antike Theater*, Heidelberg 1972· E. Pöhlmann, “Die Prohedrie des Dionysostheaters im 5. Jht. v. Chr.”, *Museum Helveticum* 38 (1981) 120 ff· R. Frederiksen, E. R. Gebhard, A. Sololicek (edit.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre*, Monographs of the Danish Institute at Athens 17 (Aarhus 2015), ιδιαιτέρως τα άρθρα των Chr. Papastamati-von Moock, R. Frederiksen και A. Sololicek.

11. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, 166-75. Βλ. πιο πάνω σημ. 10.

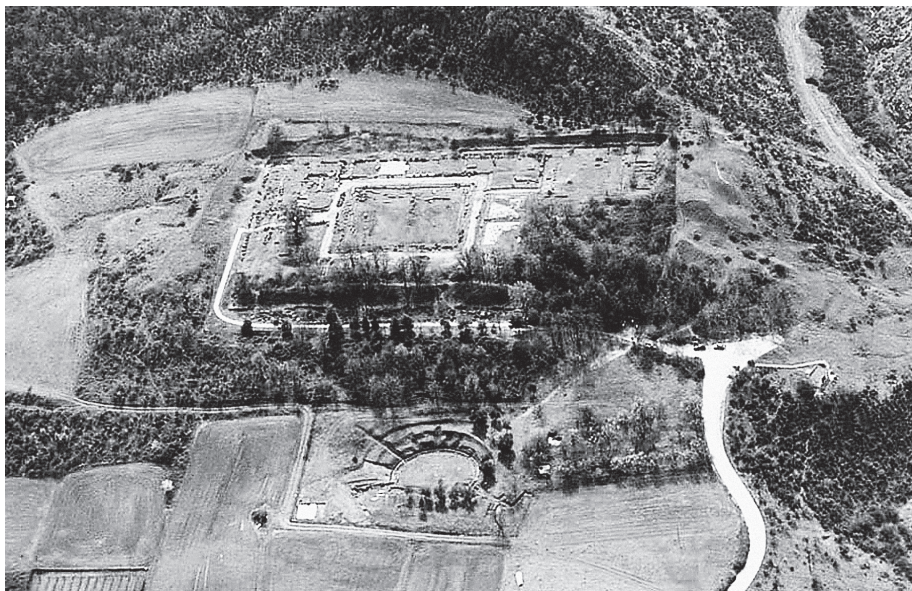
12. Lauter, ό.π.: Giannou (2016) 44 κε.

τρων, ιδιαιτέρως στο βόρειο ελληνικό χώρο έχει προσφέρει στην έρευνα πολύ σημαντικά ευρήματα για την εποχή τους, και ακόμη περισσότερο για την θεατρική ζωή στο βασίλειο της αρχαίας Μακεδονίας. Η αποκάλυψη του αρχαίου θεάτρου της Βεργίνας, στην αρχαία πόλη των Αιγών, σε συνδυασμό με το γειτονικό ανάκτορο φαίνεται να εισάγει την αντίστοιχη αρχαιολογική τεκμηρίωση, γεγονός που προσφέρει αφορμή για πολλές παρατηρήσεις. Τα έργα του Αρχέλαου, κυρίως η ανάπτυξη των πόλεων, φαίνεται ότι συνιστούν την αφετηρία για την δημιουργία πολλών νέων πραγμάτων στο βασίλειο, τα οποία θα καρποφορήσουν στους χρόνους της βασιλείας του Φιλίππου και του Αλέξανδρου. Η ανεύρεση θεατρικών εγκαταστάσεων ή η μαρτυρία για την ύπαρξη τους στις σπουδαιότερες πόλεις του βασιλείου αποδεικνύει την σημασία που αποκτά η έννοια του θεάτρου στα κρίσιμα αυτά χρόνια του 4ου αι. π.Χ., ανάμεσα στις ‘πολιτικές συμπληγάδες’ της εποχής, την Δημοκρατία και την Βασιλεία. Τα θέατρα στις πόλεις των Αιγών, του Δίου, της Μιέζας, οι πληροφορίες για το θέατρο της Πέλλας συνιστούν ένα ξεχωριστό σύνολο μνημείων που πρέπει να συνδεθεί με την δραστηριότητα της βασιλικής ηγεσίας και της κοινωνίας των πόλεων της.¹³

Ήδη το 1976 ο καθηγητής Μ. Ανδρόνικος διέθετε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της Μεγάλης Τούμπας ισχυρούς λόγους για να υποστηρίξει ότι τα αρχαία ερείπια στην Βεργίνα ανήκουν στην αρχαία πρωτεύουσα των Μακεδόνων, τις Αιγές (Εικ. 1α). Η συνέχεια της ανασκαφής τον επόμενο χρόνο έφερε στο φως μνημεία μεγάλης σημασίας που έδωσαν στον ανασκαφέα την βεβαιότητα για την πρόταση του και συγχρόνως άνοιξαν το κεφάλαιο των περίφημων βασιλικών ταφών στη Μεγάλη Τούμπα. Σύμφωνα λοιπόν με αυτά τα δεδομένα η θέση με τα αρχαία ερείπια στη Βεργίνα έπρεπε να ταυτιστεί με τις αρχαίες Αιγές και εκτός από τους τάφους των Τημενιδών, της βασιλικής (ηγεμονικής) οικογένειας της Μακεδονίας, θα έπρεπε να βρίσκεται εδώ και το θέατρο, όπου είχε δολοφονηθεί ο Φίλιππος Β΄.¹⁴ Η σχέση του θεάτρου με το ανάκτορο καθώς και η μορφή του υποστηρίζουν τη χρονολόγηση της ίδρυσης του στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., χρονολόγηση η οποία θα πρέπει αναγκαστικά να συνδεθεί με τα τελευταία γεγονότα της βασιλείας και τελικά της δολο-

13. Για το θέατρο στη Μακεδονία βλ. Αδάμ-Βελένη (2010) 75-95· Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Μακεδονίας*, Αθήνα 2012· Giannou (2016)· Adam-Veleni (2016)· Δρούγου (2017).

14. Βλ. σημ. 6 και 15. Η λεπτομερής συζήτηση της χρονολόγησης και της ερμηνείας των βασιλικών τάφων της Βεργίνας – Αιγών, κεφαλαιώδη θέματα ομολογουμένως της οικείας ανασκαφής, υπερβαίνει τον στόχο και τα όρια του παρόντος κειμένου.

Εικ. 1β. Το συγκρότημα του ανακτόρου και του θεάτρου.

φονίας του Φιλίππου Β' και την άνοδο του Αλέξανδρου Γ' στο θρόνο του βασιλείου της Μακεδονίας. Τα ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν τη συνεχή χρήση του ξεχωριστού αυτού χώρου θεάτρου έως και τα μέσα του 2ου αι., στους χρόνους της διάλυσης του μακεδονικού βασιλείου, οπότε και εγκαταλείπεται. Η παρουσίαση του μνημείου με ορισμένες ανασκαφικές και αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου επιδιώκει ακριβώς να αναδείξει τις ιδιαιτερότητες αλλά και τη σημασία του θεάτρου αυτού.

Το θέατρο των Αιγών (Βεργίνας) που διακρίνεται για την απλότητα και το μέγεθος του αποκαλύφθηκε τον Αύγουστο του 1982 στο μεγαλύτερο μέρος του. Απλώνεται σε μια πολύ χαμηλή πλαγιά σε μικρή απόσταση από την βόρεια πλευρά του ανακτόρου, έτσι ώστε τα δύο οικοδομήματα να δίνουν την εικόνα ενός ενιαίου συγκροτήματος (Εικ. 1β).¹⁵

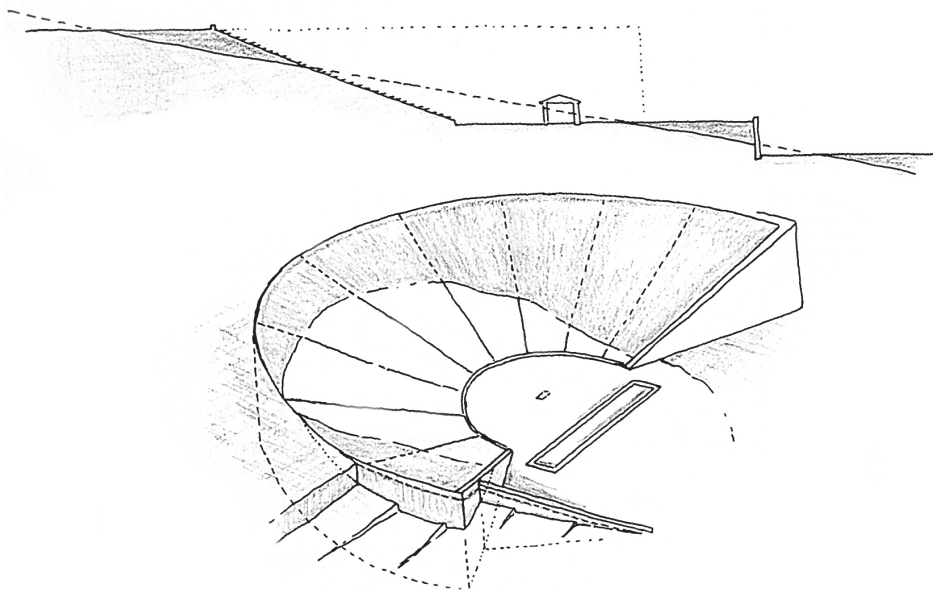
15. Βλ. Ανδρόνικος (1982)· Ανδρόνικος 1983· Ανδρόνικος (1999) 46-49 (θέατρο)· Δρούγου (1989) 13-20· Drougou (1997) 281 (παλιότερη βιβλιογραφία)· Drougou (2011) 247-248· Δρούγου (2012) 45-56· Δρούγου (2017)· Δρούγου (2017). Στο θέατρο της Βεργίνας έχουν αναφερθεί οι Gogos 1989, 116· Borza (1990) 255-56· Γώγος (2005) 65· Βελένη (2010) 81· Βελένης (2012) 35-44· Moloney (2014) 240-248· Moretti (2014) 110, 134-135. Βλ. επίσης Δρούγου (2003) 143-144 και Δρούγου (2006) 233-234.

Ήδη κατά τον πρώτο χρόνο της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκε ολόκληρη η πρώτη και μοναδική σειρά των πώρινων εδωλίων, η οποία συνοδεύεται από το χαρακτηριστικό ανοιχτό ρείθρο για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων πλάτους 0,60 μ., λαξευμένο στους μεγάλους πώρινους γωνιολίθους, που έχουν τοποθετηθεί περιμετρικά στην περιφέρεια της ορχήστρας.¹⁶

Εκτός της μοναδικής σειράς των εδωλίων, οι δύο πάροδοι σώζουν τα πλέον σημαντικά οικοδομικά στοιχεία: Η ανατολική πάροδος σχηματίζεται από τον πώρινο τοίχο (μήκους 14,60 μ.) στον οποίο απολήγει το βόρειο άκρο του κοίλου, ενώ ένας άλλος όμοιος τοίχος κάθετος προς τον προηγούμενο ορίζει το όριο μιας “αυλής”, συνέχειας της ανατολικής παρόδου προς ανατολάς. Πιθανώς στον χώρο αυτόν κατέληγαν δρόμοι που οδηγούσαν στο ανάκτορο και την Αγορά της πόλης. Ο τοίχος της δυτικής παρόδου (μήκους περί τα 6,60 μ. - 7 μ. και πλάτους 0,65 μ.) σώζεται μόνο ως προς το πώρινο θεμέλιο του, ενώ στην εσωτερική πλευρά του διαπιστώνεται παράλληλο και σε πλήρη επαφή με αυτόν ένα στενό θεμέλιο από αργούς λίθους μήκους 14,50 μ., (στο δυτικό πέρας του οποίου αναγνωρίζεται όμοιος, εγκάρσιος, με κατεύθυνση προς Ν. αργολιθοδομικός τοίχος, σωζόμενος όμως σε πολύ μικρό μήκος). Οι διαφορές των δύο παρόδων ως προς την μορφή τους και την οικοδομική λύση τους, είναι άμεσα ορατές και μπορούν εύλογα να ερμηνευθούν ως τα ίχνη ενός τεχνικού έργου, με το οποίο αντιμετωπίστηκαν οι φυσικές ελλείψεις κυρίως στη δυτική χαμηλή πλευρά του κοίλου, δηλαδή της απουσίας μιας πραγματικής φυσικής πλαγιάς, απαραίτητης για την δημιουργία ενός ελληνικού θεάτρου (Εικ. 1γ). Η ορχήστρα του θεάτρου έχει το σχήμα ενός μεγάλου σχετικά ‘κλειστού’ πετάλου (ή ανάποδου U) και η διάμετρος της φτάνει τα 28,40 μ., αναδεικνύοντάς την ως μια από τις μεγαλύτερες ορχήστρες στα γνωστά σήμερα αρχαία θέατρα.¹⁷

16. Όπως γίνεται φανερό ο συνδυασμός του ρείθρου και της πρώτης σειράς των εδωλίων είναι σχεδιασμένος ως ένα ενιαίο δομικό σύνολο και βεβαίως σύγχρονο. Το ρείθρο ήταν ανοιχτό, τουλάχιστον στον αρχικό προγραμματισμό, ενώ οι οπές που παρατηρούνται περιμετρικά στην περιφέρεια της κοιλότητας του ρείθρου ανοίχτηκαν αργότερα και είχαν πιθανώς μια άλλη λειτουργία, άγνωστη σε εμάς. Πιθανώς εκεί στηρίζονταν μικροί ξύλινοι στύλοι για την δημιουργία ίσως ενός προστατευτικού διαφράγματος της ορχήστρας. Αξίζει εδώ να σημειωθεί επίσης γενικά η ομοιότητα του λίθινου υλικού του θεάτρου και της επεξεργασίας του με το αντίστοιχο του ανακτόρου, όπως παρατηρείται λ.χ. στα ρείθρα των δύο μνημείων, πρβλ. Ανδρόνικος, Μακαρόνας, Μπακαλάκης, Μουτσόπουλος (1961) 19· Ανδρόνικος (1999) εικ. 23· Drougou (1997) 288. Βλ. επίσης πιο κάτω (ρείθρο).

17. Πρβλ. το μέγεθος της ορχήστρας με βάση την διάμετρό της στα ελληνιστικά θέατρα

Εικ. 1γ. Γραφική ανασύνθεση του θεάτρου των Αιγών (σχέδιο Ν. Χατζηδάκης).

Φαίνεται ότι ποτέ δεν απέκτησε οικοδομημένο δάπεδο, μολονότι είναι βέβαιο ότι ο χώρος αυτός, ακόμη και παρά το μεγάλο μέγεθός του, ετοιμάστηκε για να έχει την θεατρική λειτουργία και χρήση μαζί και με άλλες ακόμη, όπως φανερώνει η παρουσία του βωμού της θυμέλης, στην πραγματικότητα της λίθινης βάσης της, και η παρουσία του λίθινου ρείθρου. Η επιφάνεια της δημιουργήθηκε με τη διευθέτηση της επιφάνειας του φυσικού εδάφους (ασβεστολιθικού βραχώδους) με μικρή κλίση από ΝΑ προς τα ΒΔ, έτσι ώστε να διευκολύνεται η απομάκρυνση των υδάτων εκτός του θεάτρου, όπως ακριβώς συνέβαινε συγχρόνως και με το λίθινο

της αρκαδικής Μεγαλόπολης με 31,52 μ., της Δωδώνης με 21,88 μ., του Δίου με 26 μ., των Φιλίππων με 25 μ. και της Μιέζας με 22 μ. διάμετρο, βλ. σχετικά Α. Φαρμάκη, “Το αρχαίο θέατρο της Μεγαλόπολης και το ζήτημα της χρονολόγησής του” (αδημ. μετ. εργασία Πάτρα 2016) 15-16, Γ. Πλιάκου, Γ. Σμύρης, “Το θέατρο, το Βουλευτήριο και το στάδιο της Δωδώνης”, στο *Διάζωμα* (2012) 70 εικ. 14· Καραδέδος (2012α) 76· Αλλαμανή, Μισαηλίδου 1993, 89 κε.· Καραδέδος (2012) 131 (Το αρχαίο θέατρο της Μιέζας). Βλ. επίσης Drougou (1997) 292-294. Βεβαίως ως προς τις συγκρίσεις αυτές, επειδή πρέπει πάντοτε να συνυπολογίζεται η χρονολογική φάση του μνημείου, αποκτά ξεχωριστή σημασία η πρώιμη χρονολόγηση του θεάτρου των Αιγών. Παρόλα αυτά όμως φαίνεται ότι το μέγεθος της ορχήστρας επηρεάζει τη διαμόρφωση της γενικής μορφολογίας του θεάτρου. Πρβλ. γενικά Townsend (1986) 425-438· Moretti (1997) 13-39 και Moretti (2014) 108-137.

ρείθρο στην περιφέρεια της ορχήστρας. Δεν διαφεύγει της προσοχής μας ότι με την αξιοπρόσεκτη έκταση της η ορχήστρα αυτή μπορούσε να προσφέρει τον απαραίτητο χώρο για την παρουσία εκεί πολλών ανθρώπων, γεγονός που συνδέεται πιθανώς και με τις άλλες — πέραν της θεατρικής — χρήσεις του θεάτρου,¹⁸ όπως ακριβώς προκύπτει από τις περιγραφές των γραπτών μαρτυριών.

Από τη σκηνή, στο βόρειο άνοιγμα του πετάλου της ορχήστρας, έχει σωθεί ένα πολύ μικρό τμήμα, γεγονός που δεν επιτρέπει μια ικανοποιητική — έστω γραφιστική — αναπαράσταση του σκηνικού οικοδομήματος. Παρόλα αυτά είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ένα στωικό οικοδόμημα με κλειστές τις δύο στενές πλευρές του και ανοιχτό το κεντρικό προς την ορχήστρα τμήμα με κίνες ή παραστάδες.¹⁹ Η σωζόμενη θεμελίωση των τοίχων δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρή, και συνεπώς δεν μπορεί να υποστηριχθεί η ύπαρξη β' ορόφου, χωρίς όμως και να αποκλείεται

-
18. Ανδρόνικος (1999) 47. Δύσκολα μπορούν να βρεθούν ανάλογα παραδείγματα, επειδή στα περισσότερα αρχαία θέατρα την αρχική τους φάση ακολουθούν άλλες νεότερες φάσεις επικοδομήσεων. Πρβλ., λ.χ., το χωμάτινο δάπεδο της ορχήστρας του θεάτρου του Δίου στην πρώιμη φάση του, Καραδέδος (2012) 79, ή της αρχαίας Δημητριάδος, Ιντζεσίλογλου (2011) 47, ή το παράδειγμα των θεάτρων της Ακαρνανίας, Λ. Κολώνας, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Γ. Σταμάτης, *Τα αρχαία θέατρα της Αιτωλοακαρνανίας*, (Διάζωμα – Αθήνα 2009) 17, 31, 49-50. Για την διαμόρφωση των πρώιμων θεάτρων βλ. παλιότερα Gogos 1989, και πρόσφατα Chr. Papastamati-von Moock, “The Wooden Theatre of Dionysos Eleuthereus in Athens”, στο Frederiksen κ.ά. (2015) 48-65. Πρβλ. το μέγεθος της ορχήστρας (κατά την διάμετρο της) στα ελληνιστικά θέατρα της Δωδώνης με 21,88 μ., του Δίου με 26 μ., των Φιλίππων με 25 μ. και της Μιέζας με 22 μ. διάμετρο, βλ. σχετικά παραπάνω σημ. 17 και Γ. Πλιάκου, Γ. Σμύρης, “Το θέατρο, το Βουλευτήριο και το στάδιο της Δωδώνης”, στο Αδάμ-Βελένη (2012) 70, εικ. 14, Καραδέδος (2012α) 76, Αλλαμανή, Μισαηλίδου (1993) 89 κ., Καραδέδος (2012) 131 (Το αρχαίο θέατρο της Μιέζας). Βλ. επίσης Drougou (1997) 292-294. Βεβαίως ως προς τις συγκρίσεις αυτές επειδή πρέπει πάντοτε να συνυπολογίζεται η χρονολογική φάση του μνημείου, αποκτά ξεχωριστή σημασία η πρώιμη χρονολόγηση του θεάτρου των Αιγών. Παρόλα αυτά όμως φαίνεται ότι το μέγεθος της ορχήστρας επηρεάζει τη διαμόρφωση της γενικής μορφολογίας του θεάτρου, βλ. Drougou (1997) 296-297. Πρβλ. γενικά Townsend (1986) 425-438, Moretti (1997) 13-39 και Moretti (2014) 108-137.
19. Η οποιαδήποτε απόπειρα αναπαράστασης του σκηνικού οικοδομήματος του θεάτρου των Αιγών στην Βεργίνα είναι παρακινδυνευμένη και μάλιστα με την κατά τη νεότερη χρονολόγηση του. Πιθανώς η λίθινη Σκηνή οικοδομείται λίγο αργότερα, στο τέλος του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ., τουλάχιστον σύμφωνα με την ανασκαφή. Τα λίθινα θραύσματα υποδεικνύουν την λίθινη υποδομή και τη στέγαση της σκηνής, είναι όμως δύσκολη οποιαδήποτε άλλη συμπληρωματική ερμηνεία, όπως προτείνεται για άλλα νεότερα λίθινα θέατρα. Πρβλ. Lauter (1986) 168-173· Drougou (1997) 294-295. Για την πρόταση για την μορφή της σκηνής στο θέατρο της Μιέζας (Λευκάδια) βλ. Γ. Καραδέδος, Κ. Θεοχαρίδου, Β. Αλλαμανή, Β. Μισαηλίδου, “Αποκατάσταση του αρχαίου θεάτρου της Μιέζας”, *AEMΘ* 13 (1999) 521-534.

εντελώς ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Επομένως, με τα σημερινά δεδομένα, φαίνεται ότι το σκηνικό οικοδόμημα είχε μια πολύ απλή μορφή, ένα στοιχείο, το οποίο πιθανώς ανταποκρίνεται γενικά στις πρώιμες απόπειρες δημιουργίας του στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής του αρχαίου θεάτρου του 4ου αι. έως ότου παγιωθεί η ολοκληρωμένη μορφή του. Τα ορατά λείψανα της σκηνής αποκαλύπτουν ότι το μακρόστενο αυτό οικοδόμημα κατέλαβε πιθανώς τη θέση ενός παλιότερου οικοδομήματος που καταστράφηκε στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.²⁰ Η ανασκαφική έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί στην περιοχή του ανακτόρου και το θέατρο υποστηρίζει κατά τη γνώμη μας ικανοποιητικά την άποψη ότι ακριβώς στη δυτική πλευρά της αρχαίας πόλης, η υπαίθρια αυτή εγκατάσταση υπήρξε μέρος ενός ενιαίου οικοδομικού προγράμματος με κύριο στοιχείο το ανάκτορο και απαραίτητο συμπλήρωμα το θέατρο.²¹ Η εικόνα του θεάτρου των Αιγών έχει προκαλέσει ποικίλες ερμηνείες, οι περισσότερες ασύνδετες προς τα ανασκαφικά δεδομένα. Πρόσφατα επαναλαμβάνεται με έμφαση η άποψη ότι το θέατρο υπήρξε στην αρχαιότητα πλήρως “λίθινο” και ότι τα λίθινα μέλη του διηρπάγησαν στη διάρκεια των αιώνων. Δυστυχώς η απουσία οποιουδήποτε ίχνους σε ολόκληρη την έκταση του σωζόμενου θεάτρου, καθώς και μια σειρά από άλλες παρατηρήσεις ακυρώνουν την άποψη αυτή. Ήδη από την αρχή της έρευνας είχαν προταθεί τα “ξύλινα ικριώματα” ή άλλα ξύλινα καθίσματα ή ακόμη και μια εκτεταμένη “πρόσχωση” του δυτικού τμήματος του κοίλου, σύμφωνα και με άλλα όμοια παραδείγματα.²²

Είναι σημαντικό για την ιστορία της αρχιτεκτονικής του αρχαίου θεάτρου να υπογραμμιστεί στο σημείο αυτό ένα πραγματικό γεγονός, ότι στην ίδια χρονική περίοδο ολοκληρώνεται το λίθινο διονυσιακό θέατρο στους πρόποδες της αθηναϊκής ακρόπολης (“επί άρχοντος Λυκούργου”).²³

20. Τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν τον καθαρισμό και την ισοπέδωση του σχετικού απαραίτητου χώρου, ενώ συγχρόνως αναγνωρίζονται ελάχιστα λείψανα μιας πρότερης οικοδομικής δραστηριότητας, βλ Drougou (1997) 294-295.

21. Βλ. Δρούγου (2003) 138-144· Drougou (1997) 297-300.

22. Μολονότι δεν σώζεται κανένα ίχνος της, η ισχυρή πρόσχωση στο δυτικό τμήμα του κοίλου φαίνεται ως μια πιθανή λύση της έλλειψης του κατάλληλου φυσικού ανάγλυφου. Το ισχυρό γέμισμα από άγριους λίθους της δυτικής παρόδου μόνο με τον τρόπον αυτόν μπορεί να δικαιολογηθεί. Πρβλ. σημ. 15, 17.

23. Papastamati-von Moock (2015) 48-65· Chr. Papastamati-von Moock, “The Theatre of Dionysos Eleuthereus in Athens: New Data and Observations on its Lykourgan Phase”, στο Csapo, Goette, Green, Wilson (2014) 15-76· E. Csapo, P. Wilson, “The Finance and Organization of the Athenian Theatre in the Time of Eubulus and Lykourgos”, στο Csapo, Goette, Green, Wilson (2014) 408-412.

Η χρονική αυτή σύμπτωση της ίδρυσης του θεάτρου στην πόλη των Αιγών με την ολοκλήρωση του λίθινου διονυσιακού θεάτρου στην Αθήνα είναι αξιοσημείωτη και θα πρέπει πιθανώς να ενταχθεί στο ευρύτερο θέμα των πολιτιστικών-καλλιτεχνικών σχέσεων των Μακεδόνων με την Αθήνα, όπως προκύπτει από την σύγχρονη έρευνα.

Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, οι μορφολογικές και οι οικοδομικές 'παρεκκλίσεις' της θεατρικής εγκατάστασης στη Βεργίνα αποτελούν το πλέον ενδιαφέρον ζήτημα του μνημείου. Οι φυσικές συνθήκες και οι απαιτήσεις ως προς τη χρήση του επέβαλαν προφανώς και τις ανάλογες τεχνικές λύσεις, συμπέρασμα που επιβεβαιώνεται από τις αρχαίες περιγραφές της δολοφονίας του Φιλίππου. Παρατηρώντας άλλωστε τα πολυάριθμα λίθινα θέατρα του β' μισού ή καλύτερα του τέλους του 4ου αι. π.Χ. καθώς και των επόμενων πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, αναγνωρίζονται στα περισσότερα τεχνικές λύσεις *ad hoc*, ώστε να αντιμετωπίζονται κάθε φορά οι δυσκολίες του φυσικού τοπίου, καθώς και οι τεχνικές απαιτήσεις των δραματικών έργων ή των θεαμάτων που παρουσιάζονται.²⁴ Χωρίς να παραγνωρίζεται η σχέση του θεάτρου με την λατρεία του Διόνυσου, στις προϋποθέσεις δημιουργίας του προστίθενται στον αιώνα αυτόν και άλλες, πολύ σημαντικές, πολιτικές και πολεοδομικές: το θέατρο αποτελεί έναν δημόσιο χώρο που συνδέεται με τις πολιτικές δραστηριότητες της Αγοράς, το Βουλευτήριο ή ακόμη και την ακρόπολη κλπ. μιας πόλης, στοιχεία που συμβάλλουν κάθε φορά στην τελική διαμόρφωση του θεατρικού οικοδομήματος, ακόμη και όταν δεν πρόκειται για την δημοκρατική πόλη, αλλά για την βασιλική έδρα.²⁵ Οι δεσμευτικοί αυτοί λόγοι ίσχυσαν και στην περίπτωση του θεάτρου των Αιγών που ιδρύεται σε μια όχι ιδιαιτέρως καλή φυσική θέση αλλά όμως σε άμεση γειτονία προς το ανάκτορο της πόλης.

Με την επόμενη πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου, την Πέλλα, η αρχαιολογική έρευνα ως προς το θέατρο δεν υπήρξε τυχερή, αφού δεν στάθηκε δυνατόν έως σήμερα να το αποκαλύψει, αν και είναι σχεδόν βέβαιη η ύπαρξή του.²⁶ Ήδη προαναφέρθηκε το σχετικό με το θέμα έργο του βασιλιά Αρχέλαου στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Στον Πλούταρχο (Ότι οὐδ' ἡδέως ἤδεν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον 13) αναφέρεται ρητά ότι ο Αλέ-

24. Lauter (1986) 166-175. Επίσης, βλ. σημ. 10, 11.

25. Lauter (1986) 85-88.

26. Για το θέατρο της πρωτεύουσας του βασιλείου της Πέλλας, μολονότι δεν έχει ακόμη ευρεθεί, οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι πρέπει να βρίσκεται στην περιοχή του ανακτόρου, όπου άλλωστε σημειώνεται και το μεγαλύτερο ύψωμα, βλ. Δ. Διαμαντούρου, *Πέλλα. Ιστορική Επισκόπησης και Μαρτυρίες*, Αθήναι 1971, 57-58.

ξανδρος θέλησε να κατασκευαστεί το προσκήνιο του θεάτρου στην Πέλλα από χαλκό, όμως το σφάλμα αυτό εμπόδισε ο τεχνικός του έργου, που έπεισε τον βασιλιά ότι κάτι τέτοιο δεν επιτρέπεται για λόγους ακουστικής. Αν η ιδέα των Βασιλείων, δηλαδή του ανακτορικού συγκροτήματος, το οποίο συναντά κανείς ήδη στην πόλη των Αιγών, επαναλαμβάνεται και στην Πέλλα, θα πρέπει πιθανώς στη γειτονία του ανασκαφέντος στην ακρόπολη της Πέλλας ανακτόρου να αναζητηθεί και το θέατρο της πόλης. Είναι ενδιαφέρουσα η άποψη ότι το θέατρο αυτό στην πρώιμη φάση του ήταν ξύλινο, και αυτό ίσως εναρμονίζεται με την πληροφορία για την επένδυση του προσκηνίου με χαλκό. Η μαρτυρία των έργων μικροτεχνίας των ελληνιστικών χρόνων (ειδώλια κλπ.) με θεματικές από το θέατρο (μάσκες, χορεύτριες κ.ά.) αποδεικνύεται πολύ χαρακτηριστική για τη σημασία του χορού και της μουσικής στη ζωή των ανθρώπων της πόλης αλλά και της βασιλικής αυλής.²⁷

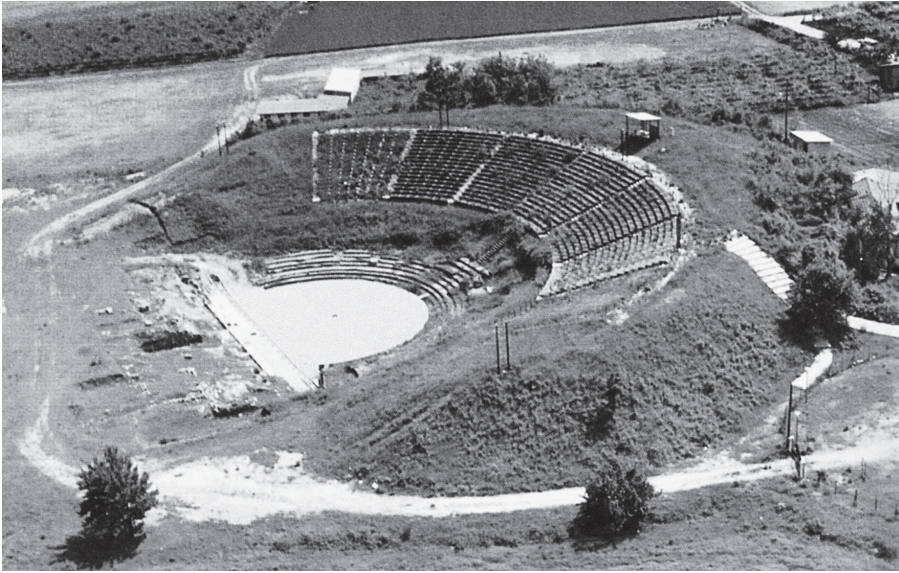
Η ιερή πόλη των Μακεδόνων στους πρόποδες του Ολύμπου Δίον²⁸ γνώρισε την φροντίδα των βασιλέων τους και ιδιαιτέρως και πάλι του Τημενίδη Αρχέλαου στο τέλος του 5ου αι. με την οργάνωση σπουδαίων αθλητικών και μουσικών αγώνων και “πανηγύρεων”. Το μεγάλο θέατρο²⁹ που σώζεται σήμερα έξω από τα τείχη της πόλης του Δίου (Εικ. 2), κοντά στο Ιερό του Διός, χρονολογείται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ., θα πρέπει όμως να κάλυψε μια παλιότερη φάση της θεατρικής εγκατάστασης, όπως μαρτυρείται από την ανασκαφή, επιβεβαιώνοντας την μαρτυρία των ιστορικών κειμένων. Με χωρητικότητα περίπου 8.000 θεατών το σωζόμενο σήμερα θέατρο διαθέτει ιδιαίτερα τεχνικά οικοδομικά χαρακτηριστικά και τεχνικές ευκολίες για το ανέβασμα ενός δραματικού έργου, όπως έδειξε με την έρευνα του ο Γ. Καραδέδος, και φανερώνει την ευκολία πραγματοποίησης δύσκολων έργων αλλά και ποικίλων θεαμάτων στους ελληνιστικούς αιώνες. Άλλωστε στην ίδια περιοχή των ιερών του Δίου η αρχαιολογική έρευνα φέρνει σήμερα στο φως τα λείψανα ενός σταδίου, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί ακόμη και στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., εύρημα που επιβεβαιώνει την πρώιμη μέριμνα για την οργάνωση αγώνων και “πανηγύρεων” στον ιερό αυτόν χώρο.³⁰ Μετά την καταστροφή του μακεδονικού βασιλείου η πόλη του Δίου γνώρισε μια

27. Αδάμ-Βελένη (2012), 43-45.

28. Βλ. άνω και επίσης Δ. Παντερμαλής, *Η ανακάλυψη*, Αθήνα 1999, 75-84· Δ. Παντερμαλής, “Το Δίον της Μακεδονίας, τα θέατρα και το στάδιο του”, στο Αδάμ-Βελένη (2012) 57-61.

29. Καραδέδος (2012) 73-89 (βιβλιογραφία)· Καραδέδος (1991) 157-160 (ελληνιστ. θέατρο).

30. Καραδέδος (2012) 63-73.

Εικ. 2. Άποψη του αρχαίου θεάτρου στο Δίον.

μακριά ζωή στη διάρκεια των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Το ρωμαϊκό θέατρο και το Ωδείο της πόλης³¹, όπως άλλωστε και ένα πλήθος σπουδαίων ευρημάτων, όπως η μοναδική *ύδραυλις*,³² αποτελούν την ασφαλή μαρτυρία της συνέχειας της καλλιτεχνικής ζωής στην ιερή πόλη έως το τέλος της αρχαιότητας. Με την ύπαρξη των δυο θεάτρων στον πυρήνα του μακεδονικού βασιλείου και τις πληροφορίες για ανάλογο στην Πέλλα τεκμηριώνεται ικανοποιητικά το ενδιαφέρον για το θεατρικό γεγονός στα όψιμα κλασικά χρόνια, ένα γεγονός το οποίο πρέπει να συνδεθεί με την ανάπτυξη των πόλεων στην Μακεδονία με όλα τα σύγχρονα καλλιτεχνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εποχής. Η οικονομική ευρωστία των μακεδόνων βασιλέων συνέβαλε αποφασιστικά στην εξέλιξη αυτή, αλλά και η παλιότερη — έως και το τέλος των ελληνιστικών χρόνων — παράδοση στη μουσική και τους μουσικούς αγώνες που σημειώνεται στο πλαίσιο της λατρείας και γενικά της κοινωνικής ζωής.³³

Η πολιτική και ή πολεμική δραστηριότητα των Μακεδόνων ηγεμόνων προς τις γειτονικές χώρες διεύρυναν με μεγάλες εκτάσεις τα όρια του βασιλείου. Χωρίς να λησμονείται ο ρόλος των προηγούμενων βασιλέων

31. Καραδέδος (2012) 91-118.

32. Παντερμαλής (1999) 236-240.

33. Giannou (2016) 56-81· Adam-Veleni (2016) 49-60.

όπως του Αλέξανδρου Α΄ ή του Αρχέλαου, τα πολιτικά και στρατιωτικά έργα του Φιλίππου Β΄ δημιούργησαν για το βασίλειο του μια εκτεταμένη χώρα από την Ιλλυρία έως το Αιγαίο και τη Μαύρη θάλασσα. Υπέταξε παλιές ελληνικές αποικίες και ίδρυσε πόλεις στο όνομα του. Στους πρόποδες του Παγγαίου, τη θασιακή αποικία των Κρηνίδων διαδέχεται η πόλη των Φιλίππων με έργα πιθανώς του ίδιου του Φιλίππου, όπως υποδηλώνουν τα ελάχιστα ίχνη από την εποχή του, πιθανώς και του θεάτρου στους πρόποδες της ακρόπολης της πόλης αυτής.³⁴ Τα παλιότερα ίχνη καλύφθηκαν κατά την ρωμαιοκρατία από το επιβλητικό νεότερο θέατρο με επιβλητικά λίθινα μέλη και ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία, όπως αρμόζει σε ένα κεντρικό οικοδόμημα της σπουδαίας, ρωμαϊκής πλέον πόλης. Στην μακριά ιστορία και χρήση του θεάτρου σημειώνεται ριζική αλλαγή, όταν αυτό μετατρέπεται σε αρένα, μολονότι η αλλαγή αυτή δεν κατόρθωσε να αλλοιώσει πλήρως τον μνημειακό χαρακτήρα του, όπως παρατηρεί κανείς στον γλυπτό διάκοσμο της σκηνής με διονυσιακά θέματα ή στα πρόπυλα των παρόδων.³⁵ Η αλλαγή στη μορφή και το είδος του θεάματος στη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων αποτυπώνεται έντονα στο μεγάλο θέατρο των Φιλίππων το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος επιτομής όλων των μετατροπών και των αλλαγών όσων μπορεί κανείς να παρατηρήσει και σε άλλα θέατρα του βόρειου χώρου και όχι μόνο, όπως λ.χ. στο θέατρο της Θάσου και της Μαρώνας στη Θράκη.³⁶

Οι Μακεδόνες βασιλείς συνδέθηκαν στενά με το Ιερό των Μεγάλων θεών στη Σαμοθράκη, το σημαντικό θρησκευτικό κέντρο στο βόρειο Αιγαίο και φρόντισαν να οικοδομηθούν στον χώρο του εμβληματικά κτήρια. Από το θέατρο του ιερού, στο οποίο σύμφωνα με τις μαρτυρίες τελούνται διονυσιακοί αγώνες, σώζονται πολύ λίγα λείψανα, που χρονολογούνται στα όψιμα ελληνιστικά χρόνια (2ος αι. π.Χ.).³⁷ Η σχέση με την

34. Γ. Γούναρης, Ε. Γούναρη, *Φίλιπποι. Αρχαιολογικός οδηγός*, Θεσσαλονίκη 2004· Γ. Καραδέδος, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, “Το αρχαίο θέατρο των Φιλίππων”, στο Αδάμ-Βελένη (2012) 193-217.

35. Γ. Καραδέδος, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, “Θέατρο Φιλίππων 2000-2001”, *ΑΕΜΘ* 15 (2001) 83-94· Γ. Καραδέδος, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, “Θέατρο Φιλίππων 2002-2004”, *ΑΕΜΘ* 20 (2006) 75-98· Γ. Καραδέδος, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, “Το αρχαίο θέατρο των Φιλίππων”, στο Αδάμ-Βελένη (2012) 193-217· Βελένης (2012) 35-44.

36. Για το θέατρο της Θάσου βλ. πιο κάτω σημ. 37. Για το θέατρο της Μαρώνας: Χ. Καραδήμας, *Το Θέατρο και το Ιερό του Διόνυσου στη Μαρώνα*, Κομοτηνή 2015· Ch. Karadima, C. Zambas, N. Chatzidakis, G. Thomas, E. Doudoumi, “The Ancient Theatre at Maroneia”, στο Frederiksen, Gebhard, Sokolicek (2015).

37. Δυστυχώς και η σχετική έρευνα υπήρξε περιορισμένη, βλ. K. Lehmann, *Σαμοθράκη. Οδηγός των ανασκαφών και του Μουσείου*, μετ. Ι. Ακαμάτη, 103-105.

διονυσιακή λατρεία είναι τυπικό στοιχείο των περισσότερων θεάτρων που εξετάζονται εδώ, όπως τεκμηριώνεται από διακοσμητικά στοιχεία ή επιγραφικές μαρτυρίες που υπάρχουν, λ.χ., στα θέατρα της Μαρώνειας, Θάσου, ή των Φιλίππων.³⁸

Το νησί της Θάσου κρατά ξεχωριστή θέση στην ιστορική σκηνή του βόρειου ελληνικού χώρου χάρη στην γεωγραφική θέση του και τον φυσικό πλούτο του. Με αυτά τα δεδομένα βέβαια το νησί ευημερεί. Τα οικονομικά και εμπορικά πλεονεκτήματα εξασφαλίζουν στους Θασίους ένα είδος “ανεξαρτησίας” απέναντι στους ισχυρούς της περιοχής, τους αθηναίους ή το βασίλειο της Μακεδονίας και τη Θράκη. Το αρχαίο θέατρο στην πόλη της Θάσου (Εικ. 3), καταλαμβάνει τη δυτική πλευρά της ακρόπολης της και ακουμπά άμεσα στο τείχος της. Μολονότι είναι ελάχιστα τα σωζόμενα λείψανα φαίνεται ότι ήδη στα κλασικά χρόνια υπήρξε στην ίδια θέση μια πρώιμη “θεατρική” εγκατάσταση.³⁹ Η ελληνιστική φάση του θεάτρου που έσωσε και τα κυριότερα μέρη του με ξεχωριστή την δωρική σκηνή του, ανταποκρίνεται σε μια περίοδο ακμής για το νησί της Θάσου. Η διονυσιακή λατρεία πραγματοποιείται με ποικίλες εκδηλώσεις και τελετές σύμφωνα με την γραπτή παράδοση (πρβλ. τις γιορτές *Διονύσεια* και *Χορεία*, ή την δραστηριότητα του ηθοποιού *Ηγήμονος*) και μαρτυρείται από σπουδαία μνημεία, όπως οι αγαλματικές προσωποποιήσεις της τραγωδίας, της κωμωδίας, ή τις μαρμαρίνες αναθηματικές θεατρικές μάσκες, τα πήλινα ειδώλια με θεατρικά θέματα, τα περισσότερα αναθήματα στο ιερό του Διόνυσου. Στο πλαίσιο αυτό η σημασία του θεάτρου είναι έκδηλη. Στους ρωμαϊκούς χρόνους οι ανάγκες της σύγχρονης ψυχαγωγίας θα διευρύνουν και θα μετατρέψουν και το θέατρο αυτό σε αρένα με διαφορετική σκηνή, κιγκλιδώματα στην ορχήστρα κλπ.. Στον 2ο αι. π.Χ. χρονολογείται και η παλιότερη φάση του μικρού θεάτρου της Μίεζας (Λευκάδια στην περιοχή της σύγχρονης Νάουσας),⁴⁰ μιας παλιάς αλλά ακμαίας πόλης του βασιλείου στους πρόποδες του Βερμίου, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα της ανασκαφής

38. Είναι χαρακτηριστικά τα θραύσματα από την ανάγλυφη διακόσμηση του θεάτρου των Φιλίππων ή την σχέση των θεάτρων της Θάσου ή της Μαρώνειας με την λατρεία του Διόνυσου, βλ. σημ. 34, 35, 36. Γενικότερα φαίνεται ότι η διονυσιακή λατρεία αποτυπώνεται ισχυρά στα κατάλοιπα των θεατρικών μνημείων αλλά και την ανάλογη και σχετική αρχαία παράδοση, βλ. Αδάμ-Βελένη (2010) 13-25.

39. Y. Granjean, F. Salviat, *Guide de Thasos*, 2000· Ζ. Μπόνιας, “Το αρχαίο θέατρο της Θάσου”, στο Αδάμ-Βελένη (2012) 225-244 (βιβλιογραφία).

40. Ν. Πουλακάκης, *Αρχαίο θέατρο Μίεζας*, Βέροια 2014· Β. Αλλαμανή-Σουρή, Γ. Καραδέδος, Β. Μισαηλίδου, Ν. Πουλακάκη, “Το αρχαίο θέατρο της Μίεζας”, στο Αδάμ-Βελένη (2012) 129-144 (και σημ. 19)· Αλλαμανή, Μισαηλίδου (1993) 89 κε.

Εικ. 3. Άποψη του αρχαίου θεάτρου στη Θάσο.

των τελευταίων δεκαετιών. Το μικρό αυτό θέατρο φαίνεται να αποτελεί στην μορφή του το ενδιάμεσο στάδιο από το ελληνικό θέατρο προς το “ρωμαϊκό” (βλ. σκηνή και ορχήστρα).

Οι ελληνιστικοί αιώνες υπήρξαν δύσκολη περίοδος για το βασίλειο της Μακεδονίας. Κατά τη διάρκεια της εποχής αυτής το κέντρο βάρους της τότε “διεθνούς” πολιτικής, αλλά και της καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής, μεταφέρεται στην Ανατολή, στις πρωτεύουσες και τις μεγαλупόλεις των νέων ελληνιστικών βασιλείων που δημιουργούνται μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου. Στην μητροπολιτική Μακεδονία μετά τον αφανισμό της οικογένειας των Τημενιδών και την επικράτηση του Κασσάνδρου, στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. κυριαρχούν οι Αντιγονίδες με ξεχωριστές προσωπικότητες όπως ο Αντίγονος Γονατάς και ο Φίλιππος Ε΄, και τέλος ο Περσεύς στον 2ο αι. π.Χ., που θα σημάνει και το τέλος του βασιλείου.⁴¹

Σε αντίθεση προς την εικόνα αυτή του βασιλείου της Μακεδονίας στον ελληνιστικό κόσμο της Ανατολής, στις ελληνιστικές κοσμοπόλεις και στις πρωτεύουσες θα διατηρηθεί η αίσθηση του μεγαλείου του Αλέξανδρου αλλά και η ανωτερότητα της ελληνικής παιδείας. Στα μεγάλα και εύρωστα ιερά, μέσα στις πόλεις, δίπλα στις αγορές ή σε συνδυασμό

41. N. G. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Makedonia*, III, Oxford 1988· G.J. Shipley, *The Greek World after Alexander (323-30 BC)*, London 2000, 108-152, 368-390.

με τα ανάκτορα οικοδομούνται εντυπωσιακά λίθινα θέατρα. Στα μεγάλα ελληνιστικά κέντρα, την Πέργαμο, την Αντιόχεια, την Αλεξάνδρεια και πλειάδα άλλων ακόμη, ιδρύονται για τους νέους ηγεμόνες μεγάλα ανακτορικά συγκροτήματα—έδρες των βασιλέων με βιβλιοθήκες και τα απαραίτητα θέατρα⁴². Η συνέχεια είναι γνωστή και αποτελεί χωριστό κεφάλαιο, η εποχή της ρωμαιοκρατίας. Η κατάλυση των βασιλείων της Ανατολής και η επικράτηση των Ρωμαίων θα αλλάξει σημαντικά την μορφή και την αισθητική αυτών των κέντρων, μολονότι θα διατηρήσουν για μερικούς ακόμη αιώνες την σημασία τους. Οι πηλيني ανάγλυφοι σκύφοι (“ομηρικοί σκύφοι” ή “γραμματικά εκπώματα”) όμως, κατεξοχήν προϊόντα ελληνιστικών μακεδονικών εργαστηρίων (2ος και 1ος αι. π.Χ.), σώζουν μοναδικά στοιχεία, ονόματα ποιητών και έργων τους, αποσπάσματα από το έπος και τις κλασικές τραγωδίες του 5ου αιώνα μαζί με μικρές ανάγλυφες σχετικές παραστάσεις από τα έργα αυτά. Ανάμεσα στους παλιούς δραματικούς ποιητές επικρατέστερος αποδεικνύεται ο Αθηναίος Ευριπίδης, που φαίνεται ότι διατήρησε έως τους ύστερους αυτούς χρόνους τον σεβασμό και μια ξεχωριστή θέση.⁴³ Πιθανώς τα εργαστήρια αντλούν τις εικόνες και τις επιγραφές τους από βιβλία και εικονογραφημένα αναγνώσματα με κείμενα των παλιών αυτών ποιητών, ένα είδος αναγνωστικών ή ανθολογίων, μια σοβαρή ένδειξη για τον ρόλο που έπαιξε το θέατρο στην ελληνική παιδεία. Άλλα μικρά μνημεία, έργα βιοτεχνικά, από το τέλος της προχριστιανικής εποχής (2ος και 1ος αι. π.Χ.) διαφυλάσσουν επίσης τις πολύτιμες μαρτυρίες για την σημασία του θεάτρου ακόμη και στα χρόνια αυτά, όπως λ.χ. τα πηλινα ειδώλια με μορφές από το θέατρο, πήλινες μάσκες, χορεύτριες κλπ. που μεταφέρουν εικόνες από το σύγχρονο θέαμα και θέατρο.

42. Lauter (1986) 113-131. Πρβλ. πρόσφατα J.-Ch. Moretti, “The Evolution of Theatre Architecture Outside Athens in the 4th C.”, στο Csapo, Goette, Green, Wilson (2014) 107-137 (κυρίως στη μητροπολιτική Ελλάδα).

43. Βλ. σημ. 5. Η σημασία της κατηγορίας αυτών των ενεπίγραφων πηλινων αγγείων αποκαλύπτεται βαθμιαία με την αρχαιολογική έρευνα. Το εύρημα πολυαριθμών μητρών στην αρχαία αγορά της Πέλλας και ο μεγάλος αριθμός από την Μακεδονία επιβεβαιώνουν την άποψη ότι τα εργαστήρια κατασκευής του βρίσκονται στις περιοχές του βασιλείου, βλ. Ακαμάτης ό.π.· Νασιούλα ό.π.· επίσης Σ. Δρούγου, Ι. Τουράτσογλου, “Η ελληνιστική κεραμική στον Μακεδονικό χώρο”, στο Π. Νίγδελης, Μ. Τιβέριος, Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Θρεπτήρια*, Θεσσαλονίκη 2012, 240-276. Η μαρτυρία των ποικίλων έργων ζωγραφικής, μικροπλαστικής, κοροπλαστικής βιοτεχνίας ως προς το θέατρο, το θεατρικό γεγονός, τη μουσική και τον χορό αποδεικνύεται πολύ σημαντική βλ. Αδάμ-Βελένη (2010) 13-26. Ωστόσο τα αντικείμενα ή τα έργα αυτά δεν θα πρέπει να εξετάζονται μόνο ως ‘καλλιτεχνικά γεγονότα’, αλλά σε συνδυασμό με σύγχρονες κοινωνικές ή θρησκευτικές ιδέες και τη λατρευτική πρακτική.

Θα μπορούσε να κλείσει η μικρή αυτή έκθεση για το θέατρο στο βασίλειο της αρχαίας Μακεδονίας, υπερβαίνοντας τα χρονικά όρια της ύπαρξής του, με το παράδειγμα της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, όταν μάλιστα η ελληνιστική περίοδος της έχει καλυφθεί από τα εντυπωσιακά ρωμαϊκά και βυζαντινά 'στρώματα'. Είναι βέβαιο ότι η πόλη διατήρησε έως την όψιμη αρχαιότητα την λατρεία του 'πολιούχου' Διόνυσου, όπως αποδεικνύουν τα μνημεία, και θεωρείται βέβαιο ότι κατά τους προηγούμενους αιώνες υπήρχε στην πόλη και θέατρο. Τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι γραπτές μαρτυρίες τεκμηριώνουν, όπως είναι αναμενόμενο, την ύπαρξη σημαντικών εγκαταστάσεων θέασης και αγώνων, όπως λ.χ. το σωζόμενο ωδείο στην ανατολική πλευρά της μεγάλης ρωμαϊκής αγοράς ή ο Ιππόδρομος στην περιοχή του μεγάλου ανακτορικού συγκροτήματος της πόλης.⁴⁴ Είναι φανερό ότι το θεατρικό έργο και ό,τι συνδέεται με αυτό έχει διευρύνει το περιεχόμενο του, τους τρόπους έκφρασης του, την αρχιτεκτονική του και τους συμβολισμούς του, ακριβώς όπως βαθμιαία άλλαξε η αρχική 'μήτρα' του αρχαίου θεάτρου, η πόλη. Ο χώρος της Μακεδονίας και κατ' επέκταση τα ελληνιστικά βασίλεια αποτελούν ένα ενδιαμέσο σύνθετο στάδιο, όπου οι νόμοι της πόλης με τη μεσολάβηση του μύθου αλλά και της οικονομίας συναντούν τη βασιλεία.

44. Αδάμ-Βελένη (2006)· Π. Αδάμ-Βελένη, "Θεσσαλονίκη", στο Αδάμ-Βελένη (2012) 145-158 (ιστορικά, τοπογραφικά στοιχεία), 159-189 (ωδείο, ιππόδρομος κλπ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη, Π. (2006), *Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο*, Θεσσαλονίκη.
- Αδάμ-Βελένη, Π. (2010), *Θέατρο και θέαμα στην αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη.
- Αδάμ-Βελένη (επιμ.) (2012), *Αρχαία θέατρα της Μακεδονίας*, (“Διάζωμα”) Αθήνα 2012.
- Adam-Veleni, P. (2016), “Le théâtre avant, pendant et après l’époque d’Alexandre le Grand: tradition et nouveautés”, in K. Chrysanthaki-Nagle, S. Descamps-Lequime, A-M. Guimier-Sorbets, *La Macédoine du Vie siècle avant J.-C. à la conquête romaine*, Paris, 49-60.
- Ακαμάτης, Ι. (1993), *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής Κεραμικής*, Αθήνα.
- Αλλαμανή, Β., Μισαηλίδου, Β. (1993), “Το θέατρο των Λευκαδίων”, *ΑΕΜΘ* 7, (1993) 89 κε.
- Ανδρόνικος, Μ. (1999), *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες*, 2η έκδοση (1η έκδ. 1984), Αθήνα.
- Ανδρόνικος, Μ. (1982), *Το έργο*, 1982, 17 κε.
- Ανδρόνικος, Μ. (1983), *Το έργο*, 1983, 28 κε.
- Βελένης, Γ. (2012), “Αντερεισματικοί τοίχοι των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων στα θέατρα των Φιλίππων και των Αιγών”, στο Αδάμ-Βελένη (2012), 35-44.
- Bieber, M. (1961), *The History of the Greek and Roman Theater*, 2nd ed., London.
- Borza, E. (1990), *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton.
- Χανιώτης, Α. (2009), *Θεατρικότητα και δημόσιος βίος στον ελληνιστικό κόσμο*, Ηράκλειο.
- Csapo, E., Goette, H. R., Green, J. R., Wilson, P. (2014), *Greek Theatre in the 4th Century BC*, Berlin.
- Γώγος, Σ. (2005), *Το αρχαίο θέατρο του Διονύσου*, Αθήνα.
- Δρούγου, Σ. (1989), “Το Αρχαίο θέατρο της Βεργίνας και ο περιβάλλον χώρος”, *ΑΕΜΘ* 3, 13-23.
- Δρούγου, Σ. (1989), “Ανασκαφή Βεργίνας. Το θέατρο”, *Εγνατία* 1, *Χρονικά*, 346.
- Δρούγου, Σ. κ.ά. (1990), “Ανασκαφή Βεργίνας”, *Εγνατία* 2, 366.
- Drougou, S. (1997), “Das antike Theater von Vergina. Bemerkungen zu Gestalt und Funktion des Theaters in der antiken Hauptstadt Makedoniens”, *AM* 112, 281-305.
- Δρούγου, Σ. (2000), “Βεργίνα: Το αρχαίο θέατρο”, *ΑΕΜΘ* 14, 519-526.
- Δρούγου, Σ. (2001-2002), “Βεργίνα 2000: Εργασίες στο αρχαίο θέατρο”, *Εγνατία* 6, 277 κε.
- Δρούγου, Σ. (2003), “Βεργίνα 2001-2002”, *Εγνατία* 7, 291-297.
- Δρούγου, Σ., Σατσόγλου-Παλιαδέλη, Χ. (2004), *Βεργίνα. Ο τόπος και η ιστορία του*, Αθήνα, 126-133.
- Δρούγου, Σ. (2009), “Βεργίνα: Η εικόνα του τέλους της πόλης των Αιγών”, *Εγνατία* 13, 121-132.
- Δρούγου, Σ. (2011), “Η διπλή έννοια του θεάτρου. Η πολιτική και η τέχνη”. *Διάζωμα, Αρχαία θέατρα στη Θεσσαλία*, Βόλος – Αθήνα, 17-22.
- Drougou, S. (2011), “Vergina – The Ancient City of Aigai”, in R. J. Lane Fox (ed.), *Brill’s Companion to Ancient Macedon*, Leiden, 247-248.

- Δρούγου, Σ. (2012), “Βεργίνα: Το αρχαίο θέατρο”, στο Π. Αδάμ-Βελένη (2012) 45-56.
- Δρούγου, Σ. (2017), “Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας”, *Το θέατρο στην αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη.
- Frederiksen, R. E., Gebhard, E. R., Sokolicek, A. (2015) (eds.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre, Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27-30 January 2012*, Aarhus.
- Giannou, Tr. (2016), “Theatre and Music in Classical and Hellenistic Macedonia”, *Logeion* 6, 30-92.
- Hoepfner, W., Brands, G. (1996), *Basileia. Die Paläste der Hellenistischen Könige*, Mainz am Rhein.
- Ιντζεσίλογλου, Χ. (2011), “Το αρχαίο θέατρο της Δημητριάδος”, στο *Διάζωμα, Αρχαία θέατρα στη Θεσσαλία*, Βόλος – Αθήνα, 33-47.
- Καραδέδος, Γ. (1991), “Το θέατρο του Δίου”, *ΑΕΜΘ* 7, 157 κε.
- Καραδέδος, Γ. (2012), “Το αρχαίο θέατρο της Μίεζας”, στο Αδάμ-Βελένη, *Διάζωμα, Αρχαία θέατρα στη Μακεδονία*, Αθήνα, 131.
- Καραδέδος, Γ. (2012α), “Το ελληνιστικό θέατρο του Δίου”, στο Αδάμ-Βελένη, (2012) 73-89.
- Lefkowitz, M. R. (1979), “The Euripides Vita”, *GRBS* 20, 209-210.
- Le Guen, B. (2014), “Theatre, Religion and Politics at Alexander’s Travelling Royal Court”, in Csapo κ.ά. (2014), 249-74.
- Lesky, A. (1989), *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τ. Β’ (Ο Ευριπίδης και το τέλος του είδους), μετ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης, Αθήνα.
- Moloney, E. (2014), “The Macedonian Kings and Greek Theatre”, in Csapo κ.ά. (2014) 232 κε.
- Moretti, J.-Ch. (1997), “Formes et destinations du proskènon dans les théâtres hellénistiques de Grèce”, *Pallas* 47, 13-39.
- Moretti, J.-Ch. (2014), “The Evolution of Theatre Architecture Outside Athens in the 4th Cent. BC.”, στο Csapo κ.ά. (2014), 108-137.
- Πουλακάκης, Ν. (2014), *Αρχαίο θέατρο Μίεζας*, Βέροια.
- Townsend, R. F. (1986), “The Fourth-Century Skene of the Theater of Dionysos at Athens”, *Hesperia* 55, 421-438.